

цію України до Московщини (це видно з однієї з цитат, які навели ми, а втім юридичних доводів своєї думки автор не дає). Цю концепцію, звичайно, не можна визнати за правдиву. На ній стояли російські вчені — Алексеев (повна інкорпорація) та Розенфельд (неповна інкорпорація). В науці її не прийнято. Більшість учених тримається кваліфікації приєднання як васальної залежності України від Московщини. У II випускові „Праць Комісії для виучування історії західньо-руського та українського права“, автор цих рядків писав про нову статтю проф. Ф. Лашенка, який визначав сполучення як персональну унію. У негативній рецензії ми говорили про явне розходження цієї концепції й концепції В. Липинського з історичною дійсністю, що поставила Україну в підлегле (а не рівноправне) становище до Москви. Явне розходження з історичною дійсністю має й думка Д. Одинця, що не доведена й будь-якою спробою юридичної аналізи. Тільки перегинає палицю вона в інший бік. Її помилка в буквальному слідуванні за формою, а не за змістом тогочасних державноправних документів, і в тім, що не рахується вона з фактичним становищем України 1648—1654 рр., як держави. Як ми бачили, погляд Д. Одинця йде далі за погляди інших російських учених. На наш погляд, він недостатньо об'єктивний.

Соціальна аналіза в авторській роботі явно недостатня. Селянське повстання за Хмельниччини в автора не досить накреслено, схарактеризовано. Говорить він трохи не виключно за козаків. Але при цьому мав-би він пам'ятати, що правні акти раз-у-раз свідчать за консерватизм правних поглядів, які часто вже не відповідають справжньому становищу речей і що за їхніми юридично-законними (саме „законність“ революції і хотіли вони довести) постановами стояли нові соціальні відносини й сили, що надавали постановам юридичних документів іншого, нового змісту. Забуває автор, що й саме козацтво після повстання Богдана Хмельницького вже не тим стало, чим було воно за польських часів. В нього влилося багато нових елементів з інших верстов і зокрема бачимо широке покозачення селянства (але з другого боку і шляхти!). Отже постанови про козаків мали вже новий зміст, оскільки поширювалися вони після 1648 р. на нові шари. Це все можна було б тонше оцінити й глибше схарактеризувати.

Це — головні наші зауваження. Ними маємо й обмежитися. Адже працю написано в скороченім (може значно скороченім) вигляді й низка дрібніших зауважень, які ми-б могли тепер навести, можливо опадуть, коли праця Д. Одинця побачить світ у повному вигляді. Але загальне установлення її — невірне і тенденційне.

Л. Окиншевич.

А. Яковлів. *Договір гетьмана Богдана Хмельницького з Москвою р. 1654.* Юбілейний збірник У.А.Н. на пошану акад. Д. І. Багалія, с.с. 580—615.

Юбілейний збірник на пошану акад. Д. І. Багалія приніс низку нових розвідок і для науки історії українського права. До них належить і стаття А. Яковлева про договір Б. Хмельницького р. 1654.

В статті автор наводить оцінку історичних документів, що до умови 1654 р. стосуються. Цілком справедливо вважає він за не вельми об'єктивне джерело статейні списки московських бояр. Адже відома нотатка Котошихіна про те, як пишуться такі списки „не противь того, какъ говорено, (а) прекрасно, разумно, выславляючи свой разумъ на

обманство"... Подає А. Яковлів історію зносин з Росією, обставини Переяславської ради, хід переговорів на Москві в березні р. 1654. За повний текст умови автор уважає *in corpore* статті 14 та 21 березня та жалувані грамоти й укази царя. 14-же статтів, що їх р. 1659 на раді в Переяславі кн. Трубецької вніс як статті Б. Хмельницького, А. Яковлів визнає за фальсифікат і обіцяє присвятити цьому питанню спеціальний дослід. До виходу такого досліді поки-що утримуємося від вислову свого погляду на цю справу.

Далі автор каже про форму умови, про юридичний зміст окремих постанов умови. Стежучи за виконанням умови на практиці що-до закордонних зносин, А. Яковлів констатує: „те, що цар змінив запропоновану од Б. Хмельницького умову про чужоземні зносини, призвело тільки до того, що умову цю зовсім не виконувано ані в редакції, що її встановила Москва, ані навіть у редакції, запропонованій од Б. Хмельницького. Гетьман до самісінької своєї смерті здійснював як пасивне, так і активне право чужоземних зносин, як голова незалежної держави, цілком ігноруючи договір 1654 р.“ (с. 599). Узагалі умову в життя переведено не було.

Автор пише про погляди сторін на договір. Україна — в особі Б. Хмельницького — дивилася на нього як на договір насамперед оборонний, в формі „протекції“. Москва инколи з цим погоджувалася, але з другого боку раз-у-раз намагалася поставити нові відносини як „возсоединеніє Руси“. Сусідні-ж держави трактували Україну як державу самостійну й договір визнавали за договір „протекції“.

Кінець статті присвячує автор визначенню юридичної оцінки умови 1654 р. Він наводить тут погляди вчених про характер умови, погляди, як відомо, дуже розбіжні, що надавали найрізніші юридичні концепції цьому актові. З деякими поглядами А. Яковлів вдало полемізує. Отже він вказує прихильникам думки, що тут маємо діло з реальною унією, що вираз „вѣчное подданство“, на яким головне будувала вона свою концепцію визначає підданство не вічне, а, за російською тогочасною термінологією — безстрочне. Персональну унію А. Яковлів заперечує тим, що при ній не могло бути окремих правителів кожної держави. Проф. Р. Лашенкові — прихильникові погляду про персональну унію, бо, мовляв, така-ж персональна унія була у Польщі й Литві за Ягайла та Вітовта, — автор вдало каже таке: „Нам здається, що приклад Вітовта нічого не пояснює, бо-ж спірна осівна теза, чи дійсно після 1401 р. між Литвою та Польщею було встановлено з'єднання на основі персональної унії, чи навпаки тут була васальна залежність. Акад. М. Грушевський, наприклад, гадає, що в цьому випадкові, як і по акту Городельської унії 1413 р. Литва була у васальній залежності від польського короля“ (с. 612). Проф. Р. Лашенко, що (у вип. III „Праць“, с. 400) закидав авторові цих рядків необізнання з фактом цієї персональної унії, має тепер відповідь. Я до цього цілком приєднуюся, вказавши ще, що правна природа уній Польщі з В. Кн. Литовським ще настільки эле вивчена, що брати ці відносини за приклад визначеної концепції аж ніяк не можна.

Сам А. Яковлів за найвідповідніші форми злучення вважає тут протекторат чи васалітет, не бачучи різкої одміни поміж ними. Нам вже кілька разів доводилося одстоювати саме останню з цих форм.

Яку можна дати загальну оцінку роботі А. Яковлева? Як-найкращу, бо є це робота дуже сумлінна й дуже докладна. Мало хто до нього схарактеризував приєднання 1654 р. так повно і так вдало. Мені зокрема доводиться зробити наголос на останнім слові, бо з більшістю поглядів

цього вченого на даний предмет я згодний і про деякі з них вже й писав. До того-ж треба підкреслити спокійний та об'єктивний тон статті. А тимчасом за кордоном серед і українських і російських учених — емігрантів бачимо якийсь ненормально підвищений інтерес до цієї теми і якесь упереджене її дослідження. Там забуваються при цьому, що це діла давнього, минулого, яке тепер не має практичного значіння. Ця об'єктивність — позитивна риса статті А. Яковлева і це різнить її і від статті на цю-ж тему Р. Лашенка (наша рецензія на неї у в. II „Праць“) і від статті Д. Одинця (рецензія у цьому випускові).

Хочеться все-ж-таки думати, що історики України та історики українського права вже покінчать з цією темою. Багато паперу списано, щоб довести ту чи іншу форму сполучення, багато пер поламалося в полемічному запалі обміну думок. Зрештою все-ж не пощастило прийти до однакових поглядів. Певна річ, що й не пощастить. Адже кожна концепція має певні доводи за і доводи проти, безсуперечних немає. Різні й підходи при освітленні. Одні беруть букву закону — тоб-то статтів 1654 р., інші цілком справедливо шукають відповіді в фактичному стані речей в цей час. Погодити це все важко й сказати щось нове так само важко. Ось тут слаба сторона й роботи А. Яковлева, власне в її темі. Матеріал цей такий знайомий, стільки писали про ці розмови Бутурліна в Переяславі, Тетері й Богданова в Москві і т. ин., і т. ин., що це все вже зрештою не є цікаве. Час перейти до інших тем а багато ще цих тем є нових, темних, зовсім не освітлених, що чекають на своїх дослідників. Праця звернута на дослідження цих нових тем буде для нашої науки далеко цінніша за працю над умовою 1654 р.

Закінчуючи коротку рецензію, хочу вказати на фактичну помилку автора. Отже він каже, що Петро II відновив уряд гетьмана та генеральну раду на Україні. Насправді-ж указ, на який він покликається, відновлює уряд гетьмана й уряди генеральної старшини при гетьмані. Генеральна старшина — круг близьких радників гетьмана й урядових осіб Гетьманщини та генеральна козацька рада — це явища цілком різні. Певна річ, що є тут *lapsus calami*.

Л. Окиншевич.

Іван Крип'якевич. *Студії над державою Богдана Хмельницького. V. Гетьманські універсали. VI. Суд.* Записки Наук. Товариства ім. Шевченка у Львові, т. CXLVII, сс. 55—85.

Поважний львівський історик випустив вже кілька нарисів з своїх „Студій над державою Богдана Хмельницького“. Перед очима читача вже пройшли нариси про раду, генеральну старшину, державні межі, дороги. До цього-ж списку слід зарахувати й нариси про державний український скарб за Богдана Хмельницького, український державний Архів, сербів в українському війську... Трохи що не кожна нова книга Записок Львівського Товариства приносить нам нові нариси „Студій“ І. Крип'якевича. Без сумніву, думка розглянути, дослідити Україну часів Богдана Хмельницького є інтересне і потрібне завдання. Маємо загальні освітлення цієї доби у акад. М. Грушевського в його останніх випусках Історії України-Руси, побіжно в марксистській російській (Покровський, Рожков) та українській (Яворський, Слабченко) історіографії. Ці досліді і нариси багато дають для загального з'ясування доби Богдана Хмельницького. Але побіч з ними і мають рацію й цікаві і нариси І. Крип'якевича, що з'ясовують окремі, спеціальні риси, інститути, факти